

**Márton Áron és a kisebbségi reciprocitás kérdése
a magyar–román kapcsolatokban
Magyar diplomáciai iratok 1940–1943***

Bevezetés

A legújabb hazai történeti irodalomban már nem egy, egészen friss kutatási eredményekre támaszkodó és irányadónak tekinthető szakmunkát találunk arra vonatkozóan, hogy a második bécsi döntés után a magyar és a román kormányzatok nemzetiségpolitikája a megosztott Erdély általuk uralt felében milyen befolyást gyakorolt a magyar–román államközi bilaterális kapcsolatokra, illetve fordítva, ez a viszonyrendszer hogyan determinálta a magyar és a román hatalmi elit saját kisebbségeivel szembeni politikai cselekvési alternatíváit. A hazai szerzők mindegyike felhívja a figyelmet az észak-erdélyi románsággal kapcsolatos magyar kormányzati elvi álláspont és gyakorlati bánásmód kettősségére. A magyar nemzetiségpolitikai koncepció részben a történeti jogfolytonosságon alapult, s az egyes etnikumokkal szembeni toleranciát hirdetve, az állami politika és a társadalmi fejlődés egyik alappillérenek tekintő Szent István-i állameszményhez igyekezett visszanyúlni. Másrészt a trianoni impériumváltás utáni represszív román kisebbségpolitika hirtelen reflexiójaként is felfogható, s inkább az 1918–1919 előtti nemzeti *status quo* erőltetett visszarendezésének igényére mutat. A történeti szakmunkák rámutatnak arra is, hogy ezt a kérdést nem lehet elválasztani a magyar–román nemzet- és egyházpolitikai viszonyrendszerben ekkor előtérbe kerülő *reciprocitás* (kölcsonösség) kérdésétől sem. Ez utóbbi azt a politikai elvet és kurzust takarja, amelyre hivatkozva, és amelynek keretében az érintett felek a saját államuk területén élő – magyar vagy román – kisebbségi tömegeket kezelték. Mivel a két államvezetés a konkrét intézkedéseivel legtöbb esetben a másik ország kisebbségpolitikai lépéseire reagált, a két ország nemzetiségpolitikája egymás függvényévé vált.¹

A jövőbeni kutatások során érdemes lesz majd az eddigieknél jóval szisztematikusabban és célirányosabban megvizsgálni a magyar kormányzat kétfajta attitűdjének időbeli hangsúlyeltolódásait és esetleg váltakozásait az adott politikai (és geopolitikai) konstelláció függvényében. Nyilván az erre irányuló kutatások kulcsmozzanata lehet majd

* A forrásközlemény az OTKA támogatásával, a PD 72.265. sz. kutatási projekt keretén belül készült.

annak feltérképezése is, hogy a magyar kisebbségpolitikával kapcsolatos jogi szabályozás, illetve a legfelső kormánysszervek rendelkezései miként csapódtak le a helyi végrehajtó szervek, a közigazgatási apparátus mindennapi gyakorlatában és intézkedéseiben. Ennek a differenciált megközelítésnek a fontos szegmense lehet továbbá annak megállapítása is, hogy a második bécsi döntés után az Erdély sorsának alakításában közvetlenül érintett magyar politikai, egyházi és társadalmi vezetőréteg – amely ekkor a különböző léthelyzet, a különféle konkrét tapasztalatok és eltérő jövőkép alapján legalább hárompólusúvá (trianoni magyarországi, észak-erdélyi, dél-erdélyi) osztható – egyes befolyásos képviselőinek álláspontja mekkora felhajtóerőt gyakorolt a magyar kormányzat döntéshozatali mechanizmusára. Ebben a tekintetben válik számunkra megkerülhetetlenné a legtekintélyesebb dél-erdélyi magyar egyházi és egyúttal politikai-társadalmi vezető, *Márton Áron* erdélyi (gyulafehérvári) katolikus püspök személye.

Márton Áron szerepének tisztázása ebben a problémakörben azért is szükséges, mert a korábbi, rendszerváltás előtti hazai történeti irodalom félreérthető megvilágításba helyezte az észak-erdélyi románsággal kapcsolatos álláspontját. A második bécsi döntés utáni magyar-román kapcsolatokat feldolgozó első jelentősebb hazai történeti monográfia Márton Áron személyét és társadalmpolitikai aktivitását annak igazolására helyezte előtérbe, hogy a magyar és a román nép között a második bécsi döntés után nemcsak elválasztó vonalak, hanem összekötő kapcsok is léteztek. A nevet román politikai és egyházi vezetők mellett azok sorában említi, akik már igen korán, 1940 októberében felhívták a figyelmet a kölcsönösségen alapuló retorziós politika veszélyeire, s mérsékletre intették a saját nemzeti kisebbségük érdekeit képviselő kormányzatokat. Az említett mű szerzője a retorziós politika kudarcának kontextusában hivatkozik a Márton Áron és a külügyminiszter általános helyettese, Ghyczy Jenő közötti 1942. szeptember 19-i megbeszélésre is,² noha a dokumentumot végigolvasva nyilvánvalóvá válik, hogy a püspök nem a retorziós, hanem éppen ellenkezőleg, a türelmi politika tarthatatlansága mellett érvel a vezető magyar diplomata előtt.³ Ez az árnyalásra szoruló interpretáció azután átkerült a Márton Áron életrajzába, egyházi pályafutásába, lelkiességét és eszmerendszerét monografikusan feldolgozó és bemutató, hiánypótló jellege okán a jövőbeni kutatásokat orientáló első korszerű biográfiába is.⁴ Az eddigi szakirodalomban felbukkanó hivatkozásokkal ellentétben azonban még a korabeli sajtótudósítások sem említik ebben a kontextusban Márton Áron nevét. Arra találunk csupán utalást, hogy 1940. október 8-án Gyárfás Elemér, az Erdélyi Római Katolikus Státus (Egyházmegyei Tanács) világi elnöke, a november 4-én, Dél-Erdélyben újjászerveződő Romániai Magyar Népközösség majdani országos elnöke és Purgly László evangélikus főgondnok eljárta Teleki Pál miniszterelnöknél a négy nappal korábban Nagyváradról kitoloncolt román értelmiségiek érdekében.⁵

Az általunk közölt első irat, a Márton Áron és minden bizonnyal Magyarország valamelyik hivatalos diplomáciai képviselője között folytatott 1940. október 30-i eszmecsereéről készített feljegyzés éppen arról tanúskodik, hogy a püspök a dél-erdélyi magyarság tömeges kálváriájának hatására, már a kezdetek kezdetétől nem zárta ki az észak-erdélyi románság egyházi intézményeivel szembeni erélyes fellépés lehetőségét. A dél-erdélyi magyarság érdekében a kényszerítő eszközök alkalmazását nemcsak megengedhetőnek, hanem célravezetőnek tartotta, azzal a kikötéssel, hogy a retorziós politikában a magyar kormány ne vállaljon kezdeményező szerepet.⁶

Figyelemreméltó az is, hogy jóval később, a magyar kormány 1943. november 10-i, budapesti tárcaközi értekezletén, amelyet a román felekezeti oktatás fejlesztése érdeké-

ben adandó kormányzati engedmények ügyében hívtak össze, többször is felszólalt, s rendkívül markáns álláspontot képviselt. Sőt, mint látszik, az egyoldalú engedmények megtételére hajló magyar minisztereket az álláspontjuk módosítására bírta, s végül döntően az ő nyomására kötötték a magyar koncessziók megadását bizonyos feltételekhez, például a dél-erdélyi magyarság helyzetének javításához.⁷

Nyilván Márton Áron látásmódjában is bekövetkezettek bizonyos hangsúlyeltolódások 1940–1944 között, amelyeket az általunk közölt három dokumentumban is fel lehet fedezni. Így például 1942-ben a repressziók alkalmazásának tekintetében differenciált bánásmódot, az észak-erdélyi románság megosztását, és ezzel együtt a szegényebb román néptömeg kijátszását javasolta a befolyással bíró politikai-társadalmi elitel szemben. Igaz, valóban kitapintható a habitusának egy általános jellegzetessége, mégpedig az, hogy azokban az esetekben is, amikor megengedhetőnek vagy célszerűnek tartotta a magyar ellenintézkedések megtételét, az önmérséklet és a kíméletesség fontossága mellett szállt síkra.

Véleményünk szerint Márton Áron nézőpontját (és perspektíváit) döntően a dél-erdélyi magyarság második bécsi döntéssel bekövetkező teljes politikai és egzisztenciális kiszolgáltatottságára lehet visszavezetni. Az eddigi kutatásaink ugyanis azt erősítik meg, hogy nem voltak eredendő averziói vagy előítéletei más etnikumok képviselőivel szemben. Noha a székelysége általában jellemző önérték és makacsság őt is jellemezte, az 1930-as években – fiatal kortársaihoz képest – rendkívül higgadtan és pragmatikusan gondolkodott az erdélyi magyarság sorskérdéseiről, mindig az aktuális teendőkre, a konkrét feladatok megoldására helyezve a hangsúlyt.⁸ Ismert továbbá, hogy 1938. szeptember 29-én, a kolozsvári plébánosi beiktatásán elmondott beszédében állást foglalt az erdélyi nemzetiségek közötti konfliktusok békés rendezése mellett, hangsúlyozva, hogy a más anyanyelvű és felekezeti csoportokkal kapcsolatos politikáját az evangélium szelleme fogja meghatározni. Leszögezte azt is, hogy minden nációnak tiszteletben kell tartania a másik érdekeit. A beszéd súlyát és hatását nyilvánvalóan növelte, hogy Márton Áron azt már az erdélyi püspökség apostoli kormányzójává történt kinevezése után mondta el.⁹ Magyar diplomáciai forrásokból tudható az is, hogy a Vatikán válasza a püspöki szék betöltésének kérdésében azért is esett rá, mert a szentszéki diplomácia úgy ítélte meg, hogy az ő személyét a román államvezetés is akceptálni fogja.¹⁰

Úgy tűnik, hogy a második bécsi döntés Márton Áronban is törést okozott. A dél-erdélyi magyarságra nehezedő állami nyomás, a jogfosztottság, az állandó rekvirálások, a magyar férfiak kényszermunkára hurcolása, a magyar nyelvű tanintézmények munkájának ellehetetlenítése, a helyi hatósági közegek önkénye, s mindennek következtében a magyarság nagymérvű elvándorlása a magyar etnikum fizikai megsemmisülésének veszélyével fenyegetett. Mindehhez járult a püspök személyi „beszorítottága”, fizikai és földrajzi mozgásterének végletes beszűkülése is: eddigi ismereteink szerint 1940. augusztus 30-a után a román állam területét csak 1942. szeptember 11-én hagyhatta el először.¹¹ Levonható tehát az alapvető következtetés, miszerint Márton Áronnak az észak-erdélyi románsággal kapcsolatos álláspontját a bécsi döntéssel kialakuló konstelláció és a dél-erdélyi magyarság (negatív) perspektívái determinálták. A dél-erdélyi magyar lakosság integritásának megőrzése érdekében nemcsak megengedhető eszköznek, hanem célszerűnek is tartotta az észak-erdélyi románság politikai vezetőrétegével, illetve egyházi intézményrendszerével szembeni válaszlépések megtételét. Úgy vélte, hogy ez egy közvetett eszköz lenne, amelynek segítségével nem a magyar kormány

gyakorolna közvetlen nyomást a román kormányra, hanem az észak-erdélyi románság kerülne lépéskényszerbe, s a saját egzisztenciális érdekéből kifolyólag lenne kénytelen latba vetni befolyását Bukarestben a román államvezetésnél a dél-erdélyi magyarság általános helyzetének javítása érdekében. Noha úgy tűnik, alapvetően maga is szkeptikusan viseltetett a retorziós politika sikerét tekintve, ebben látott halvány reményt a holtpontról való elmozdulásra.

Véleményünk szerint Márton Áron nemcsak befolyásolója, hanem egyúttal alanya is lett a magyar–román egyházpolitikai viszonyrendszerben is megmutatózó reciprocitásnak. A második bécsi döntés után megfeleződött az észak-erdélyi román egyházfők létszáma. Vasile Stan, a máramarosszigeti székhelyű máramarosi ortodox püspökség főpásztora rögtön, már szeptember 1-jén, tehát két nappal a bécsi döntőbírói egyezmény kihirdetése után egyházmegyéje elhagyásáról döntött. Nicolae Popovici nagyváradi ortodox püspök tagja volt annak a nagyváradi román értelmiségiekből álló kontingensnek, amelyet október 4-én Teleki Pál miniszterelnök kitoloncolt az ország területéről. Valeriu Traian Frențiu nagyváradi görög katolikus püspök a magyar csapatok bevonulása idején Belényesen, tehát éppen az újonnan megvont határ túloldalán tartózkodott, s őt a magyar hatóságok már nem is engedték vissza püspöki székhelyére. Három román egyházi vezető, két görög katolikus és egy ortodox püspök maradt Észak-Erdélyben: Iuliu Hossu szamosújvár-kolozsvári görög katolikus püspök, Alexandru Rusu, a nagybányai székhelyű máramarosi görög katolikus püspökség főpásztora, illetve Nicolae Colan kolozsvár-feleki ortodox püspök. Igaz, a nagyváradi görög katolikus egyházmegye sem maradt vezető nélkül, ugyanis a Frențiu mellé 1940. május 6-án felszentelt Ioan Suciú segédpüspök az egyházmegye székhelyén maradhatott.¹²

Dél-Erdélyben kétségtelenül Márton Áron volt a legmagasabb rangú és legtekintélyesebb magyar egyházi vezető. A protestáns egyházak – nyilván az adott egyházmegye kiterjedését, híveinek létszámát és pasztorációs szükségleteit is figyelembe véve – vikáriusokra bízta a Dél-Erdélyben maradt híveik lelki vezetését. Az erdélyi református egyházkerületet Nagy Ferenc püspökhelyettes, a királyhágó-melléki református egyházkerületet Nemes Elemér püspökhelyettes, az evangélikusokat Argay György püspökhelyettes, az unitáriusokat Gál Miklós főgondnok képviselte Dél-Erdélyben. (Argay György 1941. április 27-i püspöki kinevezését – az észak-erdélyi románok sérelmeire hivatkozva – a román kormány nem ismerte el.)¹³

A kölcsönösségi politika alkalmazása során magyar részről nem maradt tehát más egyházi vezető, mint Márton Áron, akit az észak-erdélyi román püspökökkel paritásba lehetett állítani. Ha a magyar–román nemzetiségi egyházpolitikai párharcot egy képzeletbeli sakktáblára helyezük, akkor Márton Áron testesítette meg a „királynő” bábuját, amelyikkel a román bábukat folyamatosan sakkbán lehetett tartani. Erre utal egyértelműen az is, hogy közvetlenül az első bécsi döntés kihirdetése után a magyar vezetés igyekezett a püspököt finoman afelé orientálni, hogy ne hagyja el Dél-Erdélyt,¹⁴ s Márton Áron láthatólag nem is függetlenítette végső álláspontjának kialakítását a magyar diplomácia ebbéli akaratától.¹⁵ A szakirodalmi eredmények, illetve a saját kutatásaink alapján konstatálható, hogy a későbbiek folyamán a magyar hatóságok a Márton Áronon esett sérelmeket elsősorban Iuliu Hossun¹⁶ és Nicolae Colan¹⁷ torolták meg. Noha a három, Észak-Erdélyben maradt román püspök közül éppen Rusu számított rangidősnek, Hossu egyházmegyéjének történeti jogfolytonossága okán, Colan pedig az egyedüli ortodox egyházi főméltóságként számíthatott a magyar hatóságok „kiemelt figyelmére”. Szükség

esetén, a magyar „térfelelen” ők válhattak a magyar és román egyházfők személyével kapcsolatos kölcsönösségi politika szenvedő alanyává.

Levéltári kutatásaink során három olyan magyar diplomáciai iratra bukkantunk, amelyek új megvilágításba helyezik Márton Áron felfogását az észak-erdélyi románsággal való kormányzati bánásmódot illetően, az észak-erdélyi „második magyar világ” mintegy ötven hónapot felölelő időszaka alatt. A probléma jövőbeni tanulmányozásának és elemzésének elősegítése céljából, illetve az eddigieknél jóval árnyaltabb történeti kép kialakítása érdekében ezeket a dokumentumokat teljes terjedelemben közöljük.

Iratok¹⁸

1. Ismeretlen eredetű feljegyzés a Márton Áronnal folytatott megbeszélésről. Hely nélkül [Gyulafehérvár],¹⁹ 1940. november 3. Gépelt másolat. MOL, K 64, 92. cs., 1941–34/a. t., 93/1941. res. pol. sz.

Jelentés

1940. november 3.

1940. október 30-án felkerestem Márton Áron²⁰ erdélyi püspök urat, kivel hosszas eszmecsere folytattam a román impérium alatt maradt egyházmegyei rész és a visszatért rész egyházkormányzati problémáit illetően.

A Miniszterelnökségen Papp József²¹ és Balla Pál²² urakkal, majd Teleki Pál²³ gróf miniszterelnök és Hóman Bálint²⁴ miniszter úr őexcellenciáival folytatott megbeszélések anyagát az egyházkormányzati problémákat illetően ismertettem.

Előadtam, hogy az új határral átszelt egyházmegyék egyházzjogi helyzete akként alakul, hogy:

a) a szatmár-nagyváradai egyházm[egye] a régi egyházmegyei határok keretében kettéválasztva ismét teljesen különálló, a püspökök személyében is elkülönített egyházmegyét fog alkotni, melyekhez természetesen pápai bullával vagy dekrétummal a jelenlegi „magyarrészi” apostoli adminisztratúrák is visszacsatoltatnak,

b) a gyulafehérvári püspökség visszatért területén igyekezni fogunk a vikariátusrendszert megtartani, de ha nem lehet, úgy az apostoli adminisztratúrát szerveztetni, melynek kormányzatánál azonban Márton p[ü]s[p]ö[k] úr szellemét és esetleges direktíváit is igyekszünk majd a kinevezendő adminisztrátorral respektáltatni.

c) A nagyváradai egyházmegye román impérium alatt maradt plébániáit a gyulafehérvári p[ü]s[p]ö[k]séghez csatolni kérjük, mint az ap[ostoli] adminisztratúra természetes maradványát,

d) a székelyföldi bizánci rítusú plébániákon megindult latinizálási folyamatot minden módon elősegítjük bizonyos határidőig, melynek letelte után a szórványos átlépések elbírálásánál a Szentszék általános rendelkezései lesznek az irányadók. Kérjük a Szentszékét, hogy a hajdúdorogi p[ü]s[p]ö[k]ség joghatóságát haladéktalanul állítsa helyre,

e) az egyházi újjárendezésről felvázolt kép kiegészítéseként tájékoztattam a püspök úr őexcellenciáját a bizánci rítusú erdélyi egyházmegyéket illető terveinkről is, melyek szerint a máramarosi egyházmegyétől a munkácsi és hajdúdorogi egyházmegyékből odacsatolt plébániák sürgős restitúcióját, s a csonka nagyváradai és így megkisebbedett máramarosi püspökség aequae principális egyesítését kérjük. A személyi elbírálást illetően

közöltem, hogy Hosszu²⁵ p[üs]p[ö]k úr személye ellen a m[agyar] k[irályi] kormány nem tett észrevételt, Rusu²⁶ p[üs]p[ö]k úrral szemben pedig annyira bizalommal van, hogy a nagyváradi-máramarosi egyesített egyházmegyék élére őt kéri kinevezni. Frentiu²⁷ p[üs]p[ö]k urat politikai magatartása miatt a nagyváradi p[üs]p[ö]kségről letenni. Suciú²⁸ segédp[üs]p[ö]k urat a román impérium alatt levő részre átrendelni kérjük. A balázsfalvi érsek²⁹ joghatósága alá a fenti d) pont alatti rendezés esetén Magyarország területén nem fog semmi sem tartozni. A magyar területen maradt román püspökségeknek a primás joghatósága alá helyezését kérjük. Amennyiben a Szentszék érsekséget sürget, primás öexcellenciájával egyetértőleg a hajdúdorogi p[üs]p[ö]kségnek érseki rangra emelését kérjük.

f) A status ügyében a Kultuszminisztérium és a Miniszterelnökség állásfoglalása akként alakul, hogy a status de facto újraéled történelmi formájában Magyarországon, de a korábbi statútumok szellemében a hierarchia (püspök, vagy vikárius, vagy adminisztrátor) direktebb és hatékonyabb módon folyik be ügyeibe, s az egyházmegye ordináriusa annak természetes elnöke, kinek a világi elnök megbízott helyettese s nem egyenrangú hivatali társa.

g) A román impérium alatt maradt részen az egyházmegyei intézmények hiánytalanul megtartandók. A status helyébe lépett egyházmegyei tanács, akár mint anyaalakulat, akár mint szekció, folytassa munkáját.

Márton püspök úr észrevételei és kívánalmaj.

1) Örömmel veszi tudomásul a szatmár-nagyváradi p[üs]p[ö]kség történelmi alapon történő rendezését. Hangsúlyozottan kéri, hogy a román területen maradt Nagyváradi egyházmegyei plébániák az ő jurisdictiója alatt maradjanak, mert – egy plébánia kivételével – azok kifejezetten óhajtják is ezt, félvén a temesvári káptalan szellemének fertőzésétől. Indokolt ez a kért intézkedés is, mert ezzel a román területen maradt erdélyi püspökségi rész numerica is erősödik. Nagy hálával veszi, hogy a magyar intézőkörök a magyar impérium alá visszatért erdélyi püspökségi egyházmegyei rész további kormányzati berendezésénél is figyelemmel lenni kíván³⁰ az ő személyére és kormányzati elveire.

2) A bizánci rítusú székelgyházi plébániák ügye szerinte igen kis problémává zsugorodik össze, mert az ottani hívek nem akarnak semmiképpen sem az eddigi gyakorlat folytán kialakult helyzetben az „oláh” valláson maradni. Komolynak tartja ő is azt a veszedelmet, hogy amennyiben azok a latin rítusra át nem térhetnek, inkább protestánsokká lesznek, mintsem, hogy a rítusban megmaradjanak. Akik azután mégis megmaradnak a kel[eti] szertartáson, azok számára a hajdúdorogi püspökség joghatósága biztosíttassék minél hamarabb.

3) Fájdalommal hangoztatja a p[üs]p[ö]k úr, hogy a magyar lakosság kiutasítása és kivándorlása következtében milyen súlyos válságba kerülhet az egyházmegye a román impérium alatt. Falvai alig maradnak, a városokban a német elem okoz gondot. A szórványokban nehezzé válik a pasztorálás. Felkért, hogy a ferenciek római generálisánál eszközöljem ki, hogy a túl népes zárdákból adjanak számára vándorpasztorálással foglalkozó ferencendi szerzeteseket, s a csak esti órákban tartható egyesületi munka miatt a kórus alól ezeket mentse fel. Felvetette a kérdést, mi lesz a szemináriummal, ha a román kormány nem folyósítja az államsegélyt, s azt kívánja, hogy a csekély számú papnövendék (2 teológus van most) Temesvárra küldessék? Bízik, hogy a magyar intézőkörök nem engedik ezt bekövetkezni, mert ilyen intézkedés maga után vonhatná az egyházmegye aequae principális egyesítését a temesvárral.

Kitért itt a p[üs]p[ö]k úr a kolozsvári probléma betöltésére is.³¹ Ő azt meg nem tarthatja, s hamarosan kinevezi a plébánost, ki azonban praktikus szempontokból nem lehet egy személy az ordináriussal, mert ott több mint 200 igen nagy területen szétesztódott plébánia ellátásáról van szó. Említette a püspök úr, hogy aggódik, nem sok-e az, amit a magyar intézőköröktől a vikáriátus és a szeminárium számára kért?!³² Megnyugtattam, hogy a szükséges és fontos költségeket minden intézménynek, így tehát az erdélyi egyházm[egyé]nek is fogják biztosítani a lehetőség szerint.³³

4) A szebeni ferencesnövérek intézeteit a románok az új erdélyi román egyetem céljaira szeretnék (Ghibu Onisifor³⁴ ördögi igazgatására) igénybe venni. Az intézményből egy épületet rendelkezésre bocsátottak már, de az oláhok mindent akarnak. A szebeni főesperes-plébános³⁵ személyesen is referált jelenlétemben a p[üs]p[ö]k úrnak, s említette, hogy az egyetem rektora kitért a helyszíni szemle előtt, melyet ő indítványozott, hogy a kisajátítás lehetetlenségét demonstrálja. A p[üs]p[ö]k úr ismételt üzente, hogy az apácák és a növendékek tartsanak ki. Ha botrány kell az oláhoknak, legyen botrány, az apácák és növendékek az épületek előtt, a szabad ég alatt imádkozzanak, s ő is odasiet és velük imádkozik, míg a közfelháborodás az esztelen intézkedés megváltoztatását nem követeli. Most 240 személy lakik állandóan benne, s bár 45% apadás van általában a növendékek számában, még mindig elég tekintélyes a számuk minden egyházmegyei iskolai intézményben. A szebeni főesperes újabb intervenciót sürgetett, a p[üs]p[ö]k úr azonban feleslegesnek tartotta azt, miután Antonescu³⁶ conductor maga ígérte meg a nunciusnak, hogy nem vesznek igénybe több épületet, s ha ezt az ígéretét nem tudja érvényesíteni, felesleges, illetve céltalan minden újabb lépés. A p[üs]p[ö]k úr ezzel kapcsolatban azt kéri, hogy a magyar hatóságok az ide visszatért területek román egyházi intézményeit kíméljék – nehogy a románok ürügyet kapjanak erőszakos intézkedésre, viszont igen erélyesen lépjenek fel féltett egyházi intézményeikkel szemben retorzióként, ha az ottmaradt magyar egyházi intézményeket rekvirálás veszedelme fenyegetné, vagy egyéb molesztálást szenvednének, ilyenkor azonban ki kell emelni az illetékes egyházi előtt, hogy ez retorzió csupán, mert ez esetben a románok azonnal leadják Bukarestnek az S.O.S.-jelzést és észbe kap az oláh kormányzat. A vasgárda általában nem erőszakoskodik ez ideig még, amit inkább a német csapatok rendtartó magatartásának, mint a gárda méltányosságérzetének lehet tulajdonítani. A magyar birtokosokat azonban állandóan molesztálják helyiség- és igásállat- és szerszámrekvirálással és felhalmozott eleségkészletük áron aluli kényszerátvételével. A p[üs]p[ö]k vendége, Okányi földbirtokos³⁷ mesélt erről. A p[üs]p[ö]k úr anyagi helyzete az idén igen gyengén áll, mert bortermése katasztrofálisan rossz. Erdejében, mert katonai zónának minősített területen van, oláh alkalmazottakat kell tartania, kik nem nagyon képviselik az ő érdekeit. Maga számára azonban nem kér külön segílyt. Intézményei megsegítését is csak akkor kéri majd, ha az államsegélyeket megtagadják tőlük. Egyelőre e téren nincs panasz. A p[üs]p[ö]k úr a beszélgetés folyamán azon impressziót nyerte, amire én bátorítottam is, hogy a tél folyamán, még a karácsony előtt Rómába kellene jönnie, hogy ott a gyenge és ingadozó nuncius jelentéseivel szemben, vagy azok kiegészítésére személyesen referáljon, s nyilvánítsa aggodalmait, s kérje pozíciójának, mely a latin katolicizmus egyetlen megbízható keleti őrsége,³⁸ alátámasztását a német és olasz vatikáni nagykövetségek útján is.

Kéri a p[üs]p[ö]k úr, hogy Rómában és Freiburgban tanuló növendékpapjait a magyar kormányzat eddigi generózus támogatásában továbbra is részesítse.

Ezen jelentésemhez fűzöm az utam alatt tapasztalt jelenségeket is. Az aradi és gyulafehérvári állomásépületek várótermeiben oláh menekültek, illetve visszaköltöztek tanyáznak. Gyulafehérvárra érkezésem előtti napon hoztak 250 ilyen menekültet, kiket az ottani magyarokhoz osztottak be élelmezésre. Viszont gyűlölködő, vagy elkeseredett hangulatot nem tapasztaltam. Talán az állandóan átvonuló német katonaság feletti bámulata, vagy meglepett megdöbbenés halkította el a hangot. A hangos zsvajjal teli állomások egyszerre csendesek lesznek, amint egy német vonat befut, s a román sorkatonák és gárdisták csak lézengenek a publikum között.

Visszafelé magyar menekültekkel, illetve visszatérőkkel volt tele a vonat. Igen békés hangulatban voltak, s még a magyar határon innen is inkább dicsérőleg beszéltek a román közegekről. Piski és Gyulafehérvár között magyar orvos és vasúti főintéző beszélgetéséből hallottam, hogy azon a vidéken szinte teljes számban el fog költözködni a magyar lakosság, a katolikus, református és unitárus egyházközségek szinte utolsó szálig elnéptelenednek. Ezt nagy veszedelemnek ítélik az ottani civil urak is, bár megérti mindenki a tömegpszichózist. Visszafelé még egy brassói magyar vezető egyéniséggel, Debreczeni dr. ügyvéddel³⁹ utaztam, ki elmondotta, hogy Brassóban a német csapatok tisztjei a magyar értelmiséggel nagy mulatságokat csapnak, s borozás közben olyan kijelentéseket tettek, hogy 2-3 hónap múlva a magyar honvédek tartják ott a rendet. Ez természetesen igen felvillanyozta az ottani magyar köröket. A szebeni főesperes a német bevonulással kapcsolatban elmondotta, hogy az ottani szászok siettek bevonni a szász színeket, s kimondották, hogy a nagy német Volksgemeinschaftba tartoznak. Azt is elmondotta, hogy látta, amint egy magyart bántalmazó oláh altisztet a német katona mellen ragadott, és ellődített, mondván, hogy csak a bíróság illetékes a büntetőeljárásra.

Általában mindenki a jogrend megjavulását várja a német megszállástól, ami a magyar kisebbség számára is tűrhetőbbé teszi az ottmaradást. Kívánatos ez, ismétlem, főleg az egyházi intézmények érdekében, hogy az esetleges további revíziós előnyomulás esetén legyenek gócpontok, s ugyanakkor a német területi és népszervezkedés ellenében is felmutathassuk a magyar birtoklás ősi és folytonos jogát.

5) Az erdélyi róm[ai] kat[olikus] status ügyében a püspök úr elfogadta a történelmi keret visszaállítására vonatkozó érvemet, csak azt jegyezte meg, hogy 1) most még ne hangsúlyoztassék ezen változás túlságosan, mert a román körök ebből jogot formálhatnak a függőben lévő jogi ügyletek politikai alapon való megoldásához, ami a Szentszéket is nehéz helyzet elé állítaná, 2) hogy a püspök természetes és kánonjogilag is egyedül korrekt módon értelmezett elnöksége akként biztosíttassék, hogy a státus vezetősége ne tekintse magát a püspöki joghatósággal szemben független, illetve nem subordinált, hanem koordinált félnek. Mikor említettem, hogy viszont az egyházi főhatóságnak is respektálni kell a státus megkülönböztetett jogi helyzetét és hatáskörét, a püspök úr megjegyezte, hogy ez a mindenkori püspöknek érdeke, és szívbeli ügye is marad, csak vele szemben, a természetes és állandó elnökkel szemben ne szálljon a világi elnök (illetve az igazgatótanács), ki természetesen lelküleg lelki gyermeke, és mint elnök és tanácsstag is tisztelettel és engedelmisséggel tartozik egyházi felettes hatóságának.

Magam is úgy gondolom, hogy egyelőre kifelé még nem szabad túlságosan hangoztatni a magyar területre került erdélyi egyházmegyei rész státus-intézményében beállott változást, s el kell ismerni – a további egyházi jogi intézkedésig – az elnökségnek Gyulafehérvárra való székhelyezését.

Aláírás nélkül

2. Feljegyzés a Márton Áron és Ghyczy Jenő, a külügyminiszter általános helyettese közötti megbeszélésekről. Hely nélkül,⁴⁰ 1942. szeptember 19. Gépelt másolat. MOL, K 63, 264. cs., 1942–27/7. t., 6660/1942. pol. sz.

6660/Pol.–1942.

Feljegyzés
1942. szept[ember] 19-én

Miniszterelnök⁴¹ úr
Ghyczy⁴² követ úr
Politikai osztály

A mai napon megjelent Ghyczy Jenő rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter úrnál Márton Áron gyulafehérvári püspök. A körülbelül másfél órás eszmecserenél – amelynek során megbeszélés tárgyát képezték a dél-erdélyi magyarság legfontosabb problémái – jelen volt dr. Balla Pál min[iszteri] tanácsos, a M[iniszter]e[lnökség] II. részéről, a k[ebel]b[eli] Politikai osztály részéről pedig Szentmiklósy Andor⁴³ és Ujváry Dezső⁴⁴ követségi tanácsosok. A püspök alapos és higgadt, sok meggyőző erővel előadott fejtegetéseinek a lényege a következő:

A püspök elítélőleg nyilatkozott a dél-erdélyi magyarság ama vezető személyeiről, akik a dél-erdélyi rekvirálásokat követő román nyilatkozatgyűjtés során erkölcsi bizonyítványt állítottak ki a román kormányzat részére. A kérdéses személyeknek ez a meghunyászkodása nagyon sokat ártott a magyar ügynek, s ezért semmiképpen sem menthető és olyan fényt vet az illető urakra, hogy a dél-erdélyi magyarság életében vezető szerepet vállalni alkalmatlanokká váltak. A püspök egyébként a Romániai Magyar Népközösség vezetésében kontemplált személyi változásokkal kapcsolatban állást foglalni nem óhajt, részben azért, mert ez a kérdés a többi felekezeteket is érdekli, részben pedig azért, mert a kérdés egyelőre nincs nyitva, és távol áll tőle – ezt ismételten leszögezte –, hogy Gyárfás Elemér⁴⁵ távozása mellett foglaljon állást, vagy más személyek mellett való állásfoglalásával az ő távozását siettesse. Ezt már azért sem tehetné meg, mert Gyárfás a Katolikus Státus elnöke, akivel neki néha vannak differenciái, de éppen ez fokozott óvatosságra készíteti. Benyomása szerint Gyárfás ez idő szerint nem akar megválni a Népközösség elnökségétől.

A magyar–román viszony ez idő szerinti állapotára, eshetőségeire és a dél-erdélyi magyarság sorsára való kihatásaira nézve a püspök a következőket fejtette ki:

A dél-erdélyi magyar települések kiürülése egészen aggasztó méreteket ölt. A 15–50 év közötti férfilakosság úgyszólván teljesen eltűnt, a magyarság ma már szinte kizárólag gyerekekből, asszonynépből és idős férfiakból tevődik össze. Ezt a kiürülési folyamatot lehet lassítani, lehet gyorsítani, de megállítani semmi esetre sem lehet addig, amíg a dél-erdélyi magyarság helyzetében gyökeres javulás nem áll be, vagy legalábbis meg nem szűnik az a kritikus lelkiállapot, amelyet mérhetetlen fásultság és reményvesztettség és ebből a helyzetből mindenáron való szabadulni akarás jellemez.

A püspök szerint – ha a dél-erdélyi magyarságot meg akarjuk menteni, – helyzetét feltétlenül meg kell javítani, vagy legalább annak további romlását meg kell akadályozni és ezzel új erőt kell önteni a lelkebe, hogy egy jobb jövő reményében 25 év sanyargatásaitól kimerülve is, továbbra is átvállalja a kisebbségi sorsot.

A dél-erdélyi magyarság elveszítette hitét jelenlegi vezetőiben s e lelki krízis során most már odáig jutott, hogy a mindenkori magyar kormányba vetett bizalma is alapjaiban megrendült.

Ennek oka az, hogy a dél-erdélyi magyarság bízva azokban az ismételt, sőt legmagasabb helyről is elhangzott nyilatkozatokban, melyek a Dél-Erdélyben maradt testvérek jogainak fokozott védelmét ígérték, e tekintetben erélyt és aktivitást várt a magyar kormánytól. Biztosra vette, hogy a megerősödött magyar állam – melynek kezében több mint egymillió román van – meg fogja találni az eszközöket a dél-erdélyi magyar kisebbség védelmére.

Azt mindenesetre le lehet szegezni – mondotta a püspök – hogy a magyar kormányok két évi politikája román viszonylatban nem vált be, mert nemcsak, hogy nem tudta beváltani a dél-erdélyi magyarság által hozzáfűzött reményeket, hanem a dél-erdélyi magyarság köreiben egyenesen azt a benyomást engedte lábrakapni, mintha a magyar kormány az ő sorsával nem törődne és ugyanakkor, midőn a hazai románság a 22 éves megszállás alatt szerzett pozícióit jórészt változatlanul megtartotta és zavartalanul élvezi, nem találta meg az eszközöket, hogy megakadályozza a dél-erdélyi magyarság helyzetének olyanfokú romlását, ami szinte annak földönfutóvá tételét jelenti.

Ezen a politikán tehát a püspök szerint változtatni kell, még akkor is, ha az kockázatokkal, további áldozatokkal, sőt egy esetleges fegyveres konfliktus veszélyével is jár, mert ha esetleg nem is tud lényeges javulást kiereszokolni a dél-erdélyi magyarság helyzetében, utóbbi, látva az érte folyó erőfeszítéseket, önértében és magyarságában megkeményedik és visszakapja azt az áldozatokra is hajlandó küzdő szellemet, amely közel negyedszázadon át benne a lelket tartotta.

A püspök egy erélyesebb románellenes politika várható eredményeit illetően nem optimista, mert tisztában van vele, hogy olyan partnerrel állunk szemben, amelyik nem válogat az eszközökben és amellyel e tekintetben versenyezni nem tudunk. Mégis meggyőződése a püspöknek, hogy a hazai román vezetőrétegekkel szemben alkalmazott következetes és erélyes retorziós politikának nem maradna el a hatása, mert ezek tudnak Bukarestben sorsuk iránt részvétet kelteni és ezzel a román kormányt a dél-erdélyi magyarság érdekében talán engedményekre bírják.

Lehet, hogy ez a retorziós politika román részről ellenretorziókat fog kiváltani és ezzel átmenetileg súlyosabbá teszi a dél-erdélyi magyarság helyzetét, de ők ezt a sorsot a magasabb és távolabbi célkitűzések érdekében tudatosan vállalják. A magyar–román viszony ilyen kiéleződése további áldozatokat jelenthet a dél-erdélyi magyarsághoz tartozó egyének számára, de a dél-erdélyi magyarság összessége szempontjából kockázatot nem jelentenek, mert hiszen ilyen erélyes politika megkísérlése nélkül úgyis számolni kell a dél-erdélyi magyarság teljes elvesztésével.

A püspök nézete szerint – hogy a helyzet kiéleződésének ódiomát magunk felől elhárítsuk – a magyar kormánynak a tengelyhatalmak előtt reá kell mutatni a két éves türelmi politika teljes csődjére és arra, hogy a magyar kormány erélytelensége egyenesen bátorítólag hatott a magyarüldöző román politikára. Ugyancsak szükségesnek tartja a püspök, hogy a magyar kormány a legnagyobb nyilvánosság előtt deklarálja, hogy miért kénytelen eddigi politikáján változtatni, és hogy ezentúl a hazai románság vezető rétegeivel szemben retorziókat fog alkalmazni. Ugyanebben a deklarációban biztosítani kellene a román alsó néposztályt, hogy ez a retorziós politika nem irányul ellene. A püspök – mint a románság alapos ismerője – azt hiszi, hogy a román alsóbb néposztály sietni fog megtagadni a közösséget a retorzióra kiszemelt vezető rétegekkel.

Konkrét kérdések közül szóba került a belföldi utazási engedélyek rendszere, amit a püspök egyik legnyomasztóbb sérelemnek mondott. A mozgási szabadság teljes meg-

szűnése a kiszolgáltatottság érzését kelti az emberekben és lelkileg talán a legjobban viseli meg őket.

A dél-erdélyi magyar felekezeti oktatás tekintetében a püspöknek az a nézete, hogy azt megmenteni a maga egészében nem lehet, mert az iskolák nagy részét a fennálló román rendelkezések végrehajtása során, tanerők hiányában úgylát fel kell adni. Miután a dél-erdélyi magyar gyerekeknek mindössze kb. 40%-a látogat magyar felekezeti iskolát, a magyar felekezeti oktatás sorvadó intézményének fenntartása érdekében politikai áldozatokat hozni nem érdemes. Ezért a püspök ellene van annak, hogy a magyar kormány román felekezeti iskolák engedélyezésével vásároljon koncessziókat a dél-erdélyi magyar felekezeti oktatás érdekében. A románok ezt feltétlenül úgy tüntetnék fel, mint a román politika sikerét Magyarországgal szemben és ennek az engedménynek lelki visszahatása sokkal nagyobb kárt okozna a dél-erdélyi magyarok között, mint amilyen értékeket e révén esetleg sikerülne megmenteni.

Feltétlenül szükségesnek tartja azonban a püspök, hogy a Dél-Erdélyben működő magyar tanerők az iskolák megszűnte esetén is helyükön maradjanak – erre állítólag megvan bennük a hajlandóság – és más beosztásban, vagy munkakörben továbbra is foglalkozzanak gondjaikra bízott magyarsággal. E tekintetben a magyar kormánynak minden áldozatot meg kell hoznia.

Aláírás nélkül

3. *Feljegyzés a magyar kormány tárcaközi értekezletéről. Hely nélkül [Budapest],⁴⁶ 1943. november 10. Gépelt másolat.⁴⁷ MOL, K 63, 271. cs., 1943–27/7. t., szám nélkül.*

Végleges⁴⁸

Feljegyzés

A Külügyminiszter úr elnöklete alatt 1943. november 10-én megtartott erdélyi iskolaügyi értekezletről

Jelen voltak:

Ghyczy Jenő m[agyar] kir[ályi] külügyminiszter,

Szentmiklóssy Andor m[agyar] kir[ályi] követ,

Szinyei Merse Jenő⁴⁹ m[agyar] kir[ályi] titkos tanácsos, m[agyar] kir[ályi] vallás- és közoktatásügyi miniszter,

Pataky Tibor⁵⁰ miniszterelnökségi államtitkár,

Moravek Endre⁵¹ miniszteri osztálytanácsos,

Otő Lajos⁵² miniszteri segédtitkár,

Csopey Dénes⁵³ követségi tanácsos,

Márton Áron gyulafehérvári róm[ai] kat[olikus] püspök és

Nagy Ferenc⁵⁴ dél-erdélyi református püspökhelyettes.⁵⁵

A Külügyminiszter úr: üdvözli a megjelenteket és ismerteti az értekezlet célját. A román kormány az év nyarán megindított magyar-román iskolaügyi eszmecserek során – amint ismeretes – a magyar kormányhoz emlékiratot juttatott el. Ebben leszögezik az észak-erdélyi román kisebbség oktatásügyével kapcsolatban támasztott kívánságaikat, amelyek tengelyében az észak-erdélyi román egyházak részéről felekezeti iskolák felállításának

engedélyezése szerepel. Román részről u[gyan]i[s] csak ezen, a szigorú viszonzossági alapon hajlandók a dél-erdélyi magyar felekezeti oktatás jelenlegi státusát biztosítani.

A kérdés tehát, amellyel az értekezletnek foglalkoznia kell, az, hogy a dél-erdélyi magyar felekezeti oktatás megmentése és jelenlegi állagának biztosítása érdekében milyen mértékben és határig tehetünk koncessziókat a románoknak Észak-Erdélyben?

Márton Áron gyulafehérvári püspök úr: A fölvetett kérdésre le kívánja szögezni, hogy a dél-erdélyi iskolafenntartó egyházak arra nézve, hogy a magyar kormány engedélyezni kívánja-e a románok számára a felekezeti oktatást vagy sem, nem tartják magukat illetékesnek vélemény nyilvánítására, ~~mert e kérdésben egyedül és kizárólag a magyar kormánynak kell döntenie~~. A dél-erdélyi magyar egyházak vezetőinek természetesen e probléma tekintetében kialakult véleményük van, azonban nem szeretnék nyilvánítani mindaddig, amíg a magyar kormány részéről a kérdésben döntés nem történt, már azért sem, mert úgy a román kormánynak, mint a dél-, valamint észak-erdélyi magyar közvéleménynek tudomása van följövetelükről, valamint ezen útjuk céljáról és így még annak látszatát is el szeretnék kerülni, mintha a dél-erdélyi egyházak vezetőinek e kérdésben kialakult véleménye döntő befolyással lehetne a magyar kormány állásfoglalására. Ha a magyar kormány részéről e kérdésben a döntés megtörtént, úgy a dél-erdélyi magyar egyházak, úgy arra az esetre, ha a döntés pozitív, mint arra az esetre, ha a döntés negatív lenne, észrevételeiket, valamint a kérdés kezelésével kapcsolatban konkrét kívánásaikat készséggel ismertetni fogják.

Kéri, hogy a református egyház részéről Nagy Ferenc püspökhelyettes is ismertesse álláspontját, mert a román kormány részéről történt legutolsó intézkedések egyelőre kizárólag a református középiskolákat sújtották.

Nagy Ferenc református püspökhelyettes úr mindenben csatlakozik Márton Áron róm[ai] kat[olikus] püspök úr által kifejtettekhez és azzal a magá, ~~mint a református} egyház~~ részéről teljes mértékben egyetért. Kötelességének tartja azonban a Bethlen Kollégium elöljáróságának f[olyó] évi október 12-én hozott határozatát a felekezeti oktatás kérdésében ismertetni. E határozati javaslatban a kollégium elöljárósága elvben a hitfelekezeti oktatásnak viszonzossági alapon való elismerése mellett nyilatkozik, mert a dél-erdélyi magyar felekezeti oktatás megmentését csak a viszonzosság biztosítása mellett látja lehetségesnek. Külön kiemeli e határozat azt, hogy ha a magyar tanulóifjúság a felekezeti iskolákat nem látogathatná Dél-Erdélyben, úgy ez az egész magyarságra súlyos hatást gyakorolna, őket reményvesztetté tenné, a tanítás és iskola nélkül maradt gyermekek és ifjak ezrei lézengenének elfoglaltság és irányítás nélkül. Iskola hiányában sok szülő és gyermek megkísérelné a Magyarországra való szökést, amivel városok és falvak fokozottabb mértékben ürülnének ki. Felmerülhet ez esetben az a veszély is, hogy a román kormány a megszüntetett magyar felekezeti iskolafenntartók vagyona rátenné a kezét, és hogy a tanítás hiányában a tanszemélyzet katonai felmentési kedvezménye is megszűnnék, ami további szökésekre vezetne. Mindezeknek a megállapításoknak ellenére azonban leszögezi az elöljáróság, ha a magyar kormány magasabb érdekekből mégis elzárkóznék a román felekezeti oktatás bevezetésétől, ebben az elhatározásban az elöljáróság nem kívánja a magyar kormányt befolyásolni és ezeknek a magasabb érdekeknek alárendeli magát és viseli a magyar kormány döntésének minden következményét.

~~Megismétli a püspökhelyettes úr, hogy a Bethlen Kollégium e határozata nem fedti teljesen az ő álláspontját, mert az Márton Áron ismertetett álláspontjával egyezik. (I[ásd] 1. sz. mellékletet)⁵⁶ Ismerteti végül a róm[ai] kat[olikus] és református tanári testületnek~~

a román iskolaiügyi követelésekre nézve kidolgozott véleményét, amely csaknem pontosan⁵⁷ taglalja az észak-erdélyi koncessziókra esetleges kihatását, és megegyezés esetén várható dél-erdélyi helyzetet.

Szinyei Merse kultuszminiszter úr előre kívánja bocsátani azt, hogy az iskolakérdésben előterjesztett román javaslatra nézve egyes Dél-Erdélyben elterjedt hírekkel ellentétben – amiről Argay evangélikus püspök⁵⁸ is hallott – a magyar kormány ez ideig még nem döntött, mert elsősorban meg kívánta hallgatni e kérdésben közvetlenül érdekelt dél-erdélyi magyar egyházfőknek, mint az iskolafenntartó felekezetek vezetőinek véleményét.

A román felekezeti iskolák engedélyezésével kapcsolatban a kultuszkormány álláspontja ismeretes. A bécsi döntés időpontjában talált tényleges helyzetet változatlanul fenn kívánja tartani, vagyis a román kormány által államosított gör[ög]kel[eti] és gör[ög]kat[olikus] állami iskolákat éppúgy, mint e felekezetek által saját kezelésük alatt megtartott felekezeti iskolákat. Ezt az álláspontot következetesen képviseltük és a minisztertanács hivatali elődje előterjesztésére azt ismételtén jóváhagyta. Igen aggályosnak tartaná most ezen az állásponton változtatni, mert a kizárólag csak román nemzeti célokat szolgáló román egyházak kezében a felekezeti iskolák melegágyai lesznek a román propagandának és a Magyarországtól való elszakadás gondolatának. A felekezeti kézben levő iskolák felügyeletét sajnos úgy megoldani nem lehet, hogy pusztán az ellenőrzéssel a magyarelles szellemet onnan kirekesszük, ezért meggyőződése szerint a román felekezeti oktatás bevezetése Észak-Erdélyben szinte illuzórikussá tenné azt, hogy e terület közoktatásilag Magyarországhoz visszakerült.

De kötelessége rámutatni arra is, hogy ~~az észak-erdélyi magyar közvélemény, így s~~ elsősorban *az észak-erdélyi magyarság és az Erdélyi Párt* nagy megdöbbenéssel fogadná a román felekezeti oktatás engedélyezését, különösen most, amikor dél-erdélyi magyar középiskolák ellen foganatosított és más román intézkedések egyöntetű felháborodást váltottak ki nemcsak Észak-Erdélyben, hanem az anyaországban is. Súlyos belpolitikai következményektől tartana tehát arra az esetre, ha e koncessziót most a románoknak megadnók. Számítani kell ugyanis azzal, hogy az egyetemi diákság körében ~~a románok ellen észlelt nyugtalanságot és elementáris a dél-erdélyi magyar iskolákat érintő intézkedések folytán támadt nyugtalanságot és~~ elkeseredést más turbulens elemek saját politikai céljaikra és a belső rendnek ~~ilyen~~ hazafias szólamok alatt való megbontására használnák fel. E belpolitikai aggodalmakból sem látja tehát az időpontot alkalmasnak arra, hogy a felekezeti oktatás kérdésében most a románoknak koncessziót tegyünk.

~~Teljesen tisztában van a dél-erdélyi magyarság súlyos helyzetével, és ahogy a felekezeti oktatásnak ottani fenntartása minő elsőrendű fontosságú érdek. Az előbb kifejtett álláspontján tehát csak akkor tudna változtatni, ha a dél-erdélyi magyarság számára valóban elengedhetetlen és egzisztenciális kérdés lenne a hitfelekezeti oktatás fenntartása.~~

Pataky Tibor államtitkár úr: A Miniszterelnökségnek a Külügyminisztériummal való egyetértésben a bécsi döntés óta változatlanul az volt az álláspontja, hogy az észak-erdélyi románok számára a felekezeti iskolák felállítását nem lehet megtagadni. Érvényben lévő jogszabályaink szerint valamennyi magyarországi bevett vallásfelekezetnek jogában áll a törvényben megállapított feltételek mellett felekezeti iskolákat felállítani. A mai észak-erdélyi állapot, vagyis az, hogy a főhatalom-változáskor talált helyzetet mesterségesen fenntartottuk, kétségtelenül diszkriminációt jelent a hazai románság hátrányára, amely megkülönböztetést előbb-utóbb ki kell küszöbölnünk és Észak-Erdélyre a magyar oktatási törvények hatályát ki kell terjesztenünk.

~~A román ellenjavaslat elfogadásában tehát nem látna veszélyt, mert Figyelembe veendő az is, hogy~~ a románok az előző kívánságaikkal szemben, amikor a felekezeti oktatásnak kizárólagos⁵⁹ elismertetését kérték, most arra nézve nyilvánították óhajukat, hogy a felekezeti iskolák elvi⁶⁰ engedélyeztetése mellett⁶¹ az állami román tanítási nyelvű oktatás is fenntartassék. Ilyen körülmények között végeredményben kultuskormányunktól fog függni, hogy hol és mennyi román felekezeti iskola felállítására ad engedélyt és ő [semmi veszélyt nem látna abban, hogy]⁶² *nem látna túl nagy veszélyt, ha* tiszta román nemzetiségű vidékeken, ahol voltaképpen nekünk alig lehet keresnivalónk, az állami iskolák helyett a román felekezetek *látnák* el az oktatást.

Ezzel sikerülne a dél-erdélyi magyar felekezeti oktatást biztosítani és emellett nem kerülnénk összeütközésbe azokkal a nemzetiségpolitikai elvekkel, amelyeket magunkra nézve mindig irányadónak tekintettünk és a jövőben is tekintenünk kell, ha számot vetünk azzal, hogy nemzetiségi állam vagyunk.

Végül kötelessége rámutatni arra is, hogy éppen a mai kialakulatlan helyzetben el kell kerülnünk mindazt, amit ellenségeink felhasználhatnak egy esetleges békekonferencián a magyarországi nemzetiségi politika diszkreditálására. A román felekezeti oktatás kérdése u[gyan]i[s] végeredményben erőkérdés, amit mindenkori politikai helyzetünkhöz képest kezelhetünk. Ha erősek vagyunk, szűkíthetjük, de ma a kialakulatlan és előre nem látható fordulatok esetére konciliáns magatartást kell tanúsítanunk.

Felemlíti továbbá, hogy a dél-erdélyi egyházfőkkel folytatott megbeszélései alapján, ha a felekezeti oktatás bevezetését természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a dél-erdélyi magyarság negat[ív]⁶³ helyzetét, az állatrekvirálását, a munkaszolgálati sérelmeket, amikor a román felekezeti oktatás kérdésében döntünk.

Mivel a magyar kormány a bécsi döntés után a dél-erdélyi magyarság részére a helybenmaradást írja elő, véleménye szerint a magyarság számára biztosítanunk kell ottani intézményeit, mert különben széthull az a keret, amely a magyarságot helyben tartani hivatott. Ezért vállalnunk kell az észak-erdélyi román felekezeti oktatás bevezetésével járó áldozatot, éppúgy, mint azokat az anyagi konzekvenciákat, amelyeket a dél-erdélyi magyarság gazdasági és egzisztenciális helyben maradásából a magyar kormányra háramlanak, és amelyeket a kormány, mint mindig, most is az állatrekvirálások formájában és munkaszolgálatosok segítségével vállalni fog.

Reámutat azonban arra is, hogy az igen fontos körülményre, hogy nincsen arról szó, hogy most mindjárt létesítsen a 2 román felekezet hitvallásos iskolákat – a leghamarabb az 944/45 iskolai évvel kezdődően működhetnének ilyen iskolák –, hanem elvi [kérvényünk]⁶⁴ kijelentéséről.

A külügyminiszter úr az elhangzott felszólalásokból megállapítja, hogy amíg az észak-erdélyi románoknak a felekezeti oktatás bevezetésére irányuló kívánsága tisztán kulturális jelegű, addig a dél-erdélyi magyar hitfelekezeti oktatás fenntartása a dél-erdélyi magyarság számára nemcsak kulturális, hanem egzisztenciális kérdésnek tekinthető. Ezt alátámasztja a nagyenyedi Bethlen-kollégium előljáróságának határozati javaslata, ahol igen plasztikusan ki van fejezve, minő következményekkel járhat az egész dél-erdélyi magyarság életére, ha a felekezeti iskolák bezárnák kapuikat.

Úgy látja továbbá, hogy a dél-erdélyi magyarság eme intézményeinek védelmén kívül az észak-erdélyi román felekezeti oktatás bevezetése mellett szól az a körülmény, hogy a román felekezetek diszkriminatív kezelését a felekezeti oktatás terén előbb-utóbb úgyis meg kell szüntetnünk, továbbá tekintettel kell lennünk arra, hogy viszonyossági alaptól,

tehát a román kormány iskolapolitikai módszerétől függetlenül, saját jól felfogott érdekünkben és a tradicionális magyar nemzetiségi politika szellemében autonóm alapon kell megvalósítanunk a román felekezetek iskolaügyi egyenjogúsítását.

Úgy látja tehát, hogy saját nemzetiségi politikánk elveivel ellenkezésbe ne jussunk, másrészt ezzel a dél-erdélyi magyarság egzisztenciális helyzetén segítsünk, a megbeszélésen az a vélemény alakult ki, hogy a román kormány ellenjavaslatára válaszként kilátásba helyezhetnők a román hitfelekezeti iskolák felállítására vonatkozó kívánság figyelembevételét.

Szinyei Merse v[allás- és] k[özoktatásügyi] m[iniszter] úr: Kijelenti, hogy amint már előző felszólalásában is említette, a román felekezeti oktatás kérdésében elfoglalt álláspontja közoktatásügyi, *nemzetvédelmi* és belpolitikai elgondolásokból alakult ki. ~~Természetesen, ha a dél-erdélyi magyarság érdekei egzisztenciális szempontból megkívánják, kész ezt az álláspontját revízió alá venni, hogy külpolitikai, és ne nemzetiségpolitikai megfontolásból, a jövő tanévtől kezdve a román felekezetek részére megadassék a lehetőség a felekezeti iskolák felállítására. Ebből az álláspontjából és – bár legnagyobb aggodalmak között – csak akkor tudna engedni, ha a dél-erdélyi magyarság egzisztenciális érdekei ezt feltétlenül megkívánják és más mód ezen érdekeknek biztosítására nem található.~~

Márton Áron gyulafehérvári püspök úr: Mivel az elhangzott felszólalásokból úgy látja, hogy a vélemények az észak-erdélyi román felekezeti oktatás bevezetése ~~felé hajlanak~~ *mellett*, annak szükségesnek⁶⁵ látja közölni, hogy arra az esetre, ha a románokkal való iskolaügyi tárgyalások folytatódnak, a dél-erdélyi egyházak mint iskolafenntartók a román kívánságok teljesítése ellenében bizonyos magyar iskolaügyi kívánságok szembeállítását kérik, amelyekre vonatkozóan átadja a ./ alatt csatolt összefoglalást.⁶⁶ Kéri ezeknek a kívánságoknak az érvényesítését, mert a dél-erdélyi magyar közvélemény tőlük mint egyházfőktől elvárja, hogy ezeknek hangot adjanak, különösen, ha megtudják azokat a koncessziókat, amelyeket az észak-erdélyi román felekezetek kapnak.

Amint már előzőleg leszögezte, a román felekezeti oktatás bevezetése körüli döntésbe *ref[ormátus] kollégájával* együtt nem kívántak befolyjni, mert ezért a felelősséget nem vállalhatják.

~~Most azonban szükségesnek tartja rámutatni a következőkre:~~

Miután a vélemények a román felekezeti oktatás engedélyezése mellett kialakultak, és a dél-erdélyi iskolafenntartó hatóságok kívánságait erre való tekintettel ismertette, nem tartja fölöslegesnek rámutatni a következőkre:

a) Ha a román hitfelekezetek *Észak-Erdélyben* az iskolalétesítési jogot megkapják, úgy ebben a dél-erdélyi, minden jogáról megfosztott magyarság ~~a magyar kormány gyengeségét~~ *azt* fogja látni, és azt, hogy az engedékenységekben megint mi mentünk tovább és a románok bizonyultak megint erősebbeknek. Ez tehát közvetve a dél-erdélyi magyarság erejének további gyengülését fogja maga után vonni.

b) A hitfelekezeti oktatás bevezetésével az észak-erdélyi románság leglényegesebb sérelme nyer orvoslást, és kétségtelen, hogy ezt a magyar kormány és a magyar hatóságok közismert jogérzetükkel és becsületességükkel végre is fogják hajtani, míg nagyon is kétséges az, hogy a román kormány az általa vállalt kötelezettségeket ugyanilyen szellemben fogja-e gyakorlatba átültetni és eddigi praktikájához híven nem fog-e a törvényesség látszata mellett, de valójában mindent elkövetni a megállapodás szabotálására?

c) Ha a román kormány csupán elvi deklarációt is kap a felekezeti oktatás bevezetése iránti készségről, minden eszközt fel fog használni arra, hogy ebből az elvi hajlandóságból gyakorlati eredmény is váljék. Ha a felekezeti oktatás, akármilyen szűk területen is, de engedélyezve lesz, ez egy olyan rés lesz a román kormány számára, amelyen keresztül idővel megkötöttség nélkül a román egyházakkal magához fogja ragadtatni az észak-erdélyi románság egész kulturális és szellemi szervezését. Ha pedig bármilyen kis sérelmük lesz e téren, a dél-erdélyi magyar felekezetek még az eddigieknél is rosszabb helyzetbe kerülnek, mert minden egyes valódi vagy vélt sérelméért a dél-erdélyi egyházak egy-egy iskolája fog szenvedni és esetleg ők maguk lesznek kénytelenek a román kormány zsarolásai folytán a magyar kormányhoz fordulni itteni román koncessziók engedélyezése végett. Sem a dél-erdélyi magyar egyházak nem szeretnének ebbe a helyzetbe kerülni, sem azt nem szeretnék, hogy ilyenbe a magyar kormány kerüljön.

d) ~~Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, Ha a magyar kormány most vezeti be a felekezeti oktatást Észak-Erdélyben, a románok ezt úgy tüntetnék fel a világ előtt, hogy íme 3 évig a románság még ezt is a magyar kormány ellen használhatják fel a világ előtt úgy érvelve, íme, a hitvallásos iskolák engedélyezésével a magyar kormány is elismerte, hogy az általa fenntartott román tannyelvű iskolák nem elégíthették ki a románság kulturális igényeit, vagyis hogy a románság 3 évig a kulturális jogfosztottság állapotában élt, ami pedig nem helytálló, mert a magyar kormány igen bő anyagi eszközökkel gondoskodott a román oktatásügyről, és gyakorlatilag lehetővé tette, hogy minden tanköteles román gyermek anyanyelvén tanulhasson.~~

e) ~~Ha~~ Viszont ha e súlyos Észak-Erdélyben adott koncessziók fejében a románokkal iskolaügyi megegyezés volna elérhető, ez Dél-Erdélyben csak azt jelentené, hogy a mai iskolahelyzetet ~~tudjuk~~ biztosítani, ami pedig távolról sem megfelelő, hiszen a magyar nemzetiségi tanköteleseknek mindössze csak egyharmada jár ma magyar felekezeti iskolába, ~~ami azt jelenti, hogy a magyar gyermekeknek csak egyharmada tanulhat anyanyelvén.~~ De ez a ~~mai~~ státus a jelen kilátások mellett mégsem látszanék biztosítva, mert számolni kell azzal, hogy Transznisztria, Besszarábia és esetleg Bukovina kiürítésével katonaságot és állami intézményeket fognak a románok Dél-Erdélybe telepíteni és mint az már az 1941-es kiürítési intézkedéseknél is észlelhető volt, ezekkel a beszállásokkal elsősorban a magyar felekezetek iskolaépületeit fogják sújtani és ezzel a magyar oktatást már a jelen tanévben praktikusán lehetetlenné tenni. Ez ellen pedig a kényszerítő körülmények jellege miatt nem is lehet tiltakozni.

F) Sajnos, a dél-erdélyi magyar iskolaügy fenntartásának ma már nincs az egzisztenciális jelentősége, mint évekkal ezelőtt volt, mert a bécsi döntés után gazdaságilag és politikailag elnyomított magyarság ma elsősorban fizikai életlehetőségéért küzd és a kulturális igény-kielégítés csak másod- vagy harmadsorban jöhet számításba. A falvak, városok egyre néptelenednek és az emberek szöknek Magyarországra, ~~úgyhogy a~~ Vizitációs körútjain szomorúan kénytelen megállapítani, hogy szinte már csak apró gyermekek és öregek vannak a helyükön, ami természetesen kihat az iskolák lélekszámára is, ~~hiszen~~ Legtöbb helyen a középiskolák felső osztályú növendékeiből csak egy párna maradtak mutatóba, zömük a katonaság elől a szökést választja. Ezt megakadályozni ma már nem lehet, hisz a fiatalságnak ha középiskolai diplomát is kap a kezébe, úgyszólván semmi elhelyezkedési lehetősége nincs a romanizálási törvények, a magyargyűlölet stb. következtében. A tanulóifjúság pedig a megnyomított szülők életét látva és a román katonai szolgálat elől menekül magyar területre.

Ilyen körülmények között a dél-erdélyi magyar oktatásnak úgyszólván semmi haszna nem lenne abból az óriási áldozatból, amelyet a magyar kormány a román felekezeti oktatás bevezetésével magára vállalna.

A Külügyminiszter úr az előadottak alapján felkéri a jelenlevőket véleményük nyilvánítására.

Mivel a dél-erdélyi egyházi vezetők Budapestre jövetelének éppen az volt a célja, hogy az általuk adott kép alapján történjék döntés, a teljesség kedvéért szükségesnek látja annak eshetőségnek is a megbeszélését, hogy vajon a román felekezeti oktatásra irányuló kívánság elutasítása esetén a dél-erdélyi mai iskolaügyi helyzet védelmében esetleg minő represszáliákhoz kellene folyamodnunk.

Márton Áron gyulafehérvári püspök közli, ha a magyar kormány a román kívánság elutasítása mellett foglalna állást, úgy ennek a dél-erdélyi helyzetre való következményeit az iskolafenntartó egyházak vezetői mindenben magukra vállalják, ezzel kapcsolatban azonban 3 kívánságuk lenne, amelyet a /. alatt csatolt emlékirat tartalmaz.⁶⁷ Kéri, hogy ezekre a kérdésekre, ha a kormány döntése a jelzett értelemben történnék, írásbeli megnyugtatót kapjanak a dél-erdélyi iskolafenntartók.

Szinyei Merse v[allás- és] k[özoktatásügyi] m[iniszter] úr és Pataky államtitkár úr Leszögezik, hogy a ~~Márton Árontól~~ kapott tájékoztatás alapján, mivel a dél-erdélyi iskolaügyi helyzeten úgy látszik, nem lehetne az észak-erdélyi koncessziókkal segíteni, és ez áldozat túl nagyarányú és indokolatlan lenne, különösen a mai helyzetben, amikor a román kormány egyre súlyosabb magyarellenes intézkedésekhez folyamodik Dél-Erdélyben, a dél-erdélyi iskolák védelmében egyedül a megtorlás útját látnák ~~lehetőnek járhatónak~~. Javasolják ezért, hogy ha a román kormány záros határidőn belül a 3 dél-erdélyi középiskolát meg nem nyitná, úgy a magyar kormány rendelje el a tanítás felfüggesztését a kolozsvári és esetleg nagyváradi állami román tanítási nyelvű gimnáziumokban.

Hangsúlyozzák, hogy Márton Áron szavaiból azt a benyomást nyerték, hogy az ő álláspontja nem a románsággal való megbékélés lehetetlenségének gondolatából, hanem a mai helyzetnek tárgyi alapokon nyugvó reális megítéléséből szűrődött le, amely argumentumok előtt kétségtelenül meg kell hajolni.

Pataky államtitkár úr: Pusztán a teljesség kedvéért kötelességének tartja megemlíteni, hogy Gyárfás Elemérnek, a Romániai Magyar Népközösség elnökének e kérdésben vallott álláspontja eltérő a most leszűrtektől és így szükségesnek tartaná őt a kérdésben létrejövő döntésről tájékoztatni. Ugyancsak leszögezi, hogy *gróf* Haller István⁶⁸ azt a véleményt nyilvánította, hogy a román felekezeti iskolákat meg kellene ugyan adni, azonban ezt a mai körülmények között nem tartja kívánatosnak.

Márton Áron gyulafehérvári püspök ~~kéréséhez és Nagy Ferenc írásbeli előterjesztéséhez~~ Argay György evangélikus püspök és Gáll Miklós⁶⁹ unitárius püspök ~~főgondnok és Olosz Lajos,~~⁷⁰ *a királyhágó-melléki ref[ormátus] egyházkerületi rész-főgondnok* urak ~~azonosítják~~ [---]⁷¹ magukat az általuk képviselt felfogással, *amint erre a Nagyenyeden tartott megbeszélésen a jelen levő két dél-erdélyi egyházfőnek felhatalmazást adtak.*⁷²

Szinyei Merse vallás- és közoktatásügyi miniszter úr: ~~Közli, hogy~~ A kérdésben kialakult véleményről az Erdélyi Párt vezetősége is tájékoztatandó lenne. Kétségtelen azonban, hogy ők az erdélyi közhangulat hatása alatt ma koncessziók adását ellenzik, és így ha a felekezeti iskolák kérdésében a döntés negatív lenne, úgy ezt az álláspontot ők a maguk részéről is elfogadnák.

Csopey követségi tanácsos úr szerint a román kormánynál teendő lépések az elhangzottak fgyelembevételével a következők lehetnének:

1) Kérni kellene a bezárt 3 dél-erdélyi középiskola megnyitását, jelezve a román kormánynak, hogyha ezt nem teljesíti, úgy a magyar kormány kénytelen lenne megtorlasként a kolozsvári és esetleg a nagyváradi román tanítási nyelvű gimnáziumokban a tanítást felfüggeszteni.

2) Ugyanakkor közlendő lenne a román kormánnyal, hogy a magyar kormány változatlanul fenntartja Szinyei Merse v[allás- és] k[özoktatási] m[iniszter] úr által Hatiegannal⁷³ közölt engedményeket, sőt azokat a román ellenjavaslat alapján bővíteni hajlandó. Ezek fejében a román kormánynak a dél-erdélyi iskolák mai státusát kellene biztosítania és egyes lényeges sérelmet orvosolnia.

3) Végül közlendő volna, hogy ezen túlmenően a felekezeti iskolák felállítására vonatkozó kívánságot a magyar kormány jelenleg nem teheti vizsgálat tárgyává és e téren koncessziókat nem tehet. *A jelenlegi észak-erdélyi iskolaiügyi helyzetet a bécsi döntés pillanatában így találta, s ezen változtatni, tekintettel arra tekintve azt is, hogy a román kormány által a dél-erdélyi magyarság ellen hozott intézkedéseknek mely kihatásai folytán erre vannak, az időpontot jelenleg most nem tartja alkalmasnak. (L[ásd] a 4. sz. melléklet)*⁷⁴

A Külügyminiszter úr az értekezletet bezárja azzal, hogy a kialakult felfogásokról a Miniszterelnök Urat tájékoztatni fogja, hogy ennek alapján a kormány a kérdésben végleges döntését meghozhassa.

Aláírás nélkül

Jegyzetek

¹ Erre a teljesség igénye nélkül lásd pl. Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2002. 3. sz. (ősz). 7–41. o.; L. Balogh Béni: Megtorlás, etnikai homogenizálás. A kisebbségi kérdés a magyar–román kapcsolatrendszerben, 1940–1944. *Limes*, 2010. 1. sz. 79–94. o.; Egly Gábor: Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944. *Limes*, 2010. 2. sz. 97–111. o.

² Csatári Dániel: *Forgószeiben. A magyar–román viszony 1940–1945*. Budapest, 1968, 146. o.

³ Lásd a 2. sz. iratot.

⁴ Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron püspök élete és eszméi*. Budapest, 2002, 93–94. o.

⁵ Erre lásd pl.: Hossu püspök Bukarestbe, a romániai magyarság képviselői Budapestre utaztak. *Keleti Újság*, 1940. okt. 10. 2. o.

⁶ Lásd az 1. sz. iratot.

⁷ Lásd a 3. sz. iratot.

⁸ Keresztury Dezső az 1930-as években – több magyar íróval együtt – látogatást tett Erdélyben. Ekkor ismerkedett meg Márton Áronnal. A találkozóra úgy emlékezett vissza, hogy az erdélyi vendéglátóik közül szinte mindenki „panaszáradatot” zúdított rájuk, kivéve Márton Áront, aki nem panaszkodott, hanem nyugodt és higgadt volt, s tárgyilagosan beszélt az erdélyi magyarság kilátásairól. Lásd Ónody Éva: *A nép püspöke. Új Tükör*, 1989. febr. 26. 20. o.

⁹ Marton József: Márton Áron beiktatása Kolozsváron. *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 6. sz. (2004) 104–113. o.

¹⁰ Imrédy Béla miniszterelnök átirata Kánya Kálmán külügyminiszternek. Budapest, 1938. szept. 9. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), K 64, 77. cs., 1938/34. t., 800/1938. res. pol. sz.

¹¹ Sztankay István brassói konzul jelentése Kállay Miklós külügyminiszternek. Brassó, 1942. szept. 12. MOL, K 63, 444. cs., 1942/47. t., sz. n.

¹² Erre részletesen lásd Ioan-Marius Bucur: *Din istoria Bisericii Greco-Catolice Române (1918–1953)*. Cluj-Napoca, 2003, 99–101. o.

¹³ Az adatokat lásd: Nagy László bukaresti követ jelentése Bárdossy László külügyminiszternek. Bukarest, 1942. jan. 30. MOL, K 63, 268. cs., 1942-27/1. t., sz. n. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy kiegészítésre szorul a román történetírás által széles körben hangoztatott nézőpont, mely szerint a magyar hatóságok egyedül Hossu püspök státusát ismerték el Észak-Erdélyben, a többi egyházi vezetőt, így Rusut és Colant éppen csak „megtúrték”. A román történeti kiadványok ezt azzal indokolják, hogy a magyar kormányzat egyedül a szamosújvári görög katolikus püspökség jogállását tekintette folytonosnak, amellet is, hogy a székhelyét az impériumváltás után helyezték át Kolozsvárra. A többi görög katolikus és ortodox egyházmegyét csak azután alakították meg, hogy Erdély román fennhatóság alá került. Erre lásd pl. Ioan-Marius Bucur: i. m. 100–101. o.; Dorel Man: *Pastorație și istorie la Episcopul Nicolae Colan în Transilvania 1940–1944*. Cluj-Napoca, 2007, 25–26. o.; Viorel Rusu: *Rezistența Bisericii Greco-Catolice din Maramureș în perioada 1940–1944*. Rolul Episcopului dr. Alexandru Rusu. In „120 ani de la nașterea Episcopului Dr. Alexandru Rusu”. Baia Mare, 2004, Ed. Romul Pop, Cornel Munteanu et al., 208–209. o. Az általunk közölt első irat ugyanakkor részben arra enged következtetni, hogy amikor a magyar vezetés a román püspökök személyének és státusának elismerését mérlegelte, államhüség-i szempontokat, vagyis az egyházfők magyar állam iránti lehetséges lojalitását is figyelembe vette. Lásd az 1. sz. iratot.

¹⁴ Apor Gábor vatikáni követ levele Ghyczy Jenőnek. Róma, 1940. szept. 7. MOL, K 63, 254. cs., 1940-27/7. t., 624/1940. res. pol. sz.

¹⁵ Bárdossy László bukaresti követ telefonszámjel-sürgönye Csáky István külügyminiszternek. Bukarest, 1940. szept. 6. MOL, K 63, 254. cs., 1940-27/7. t., 622/1940. res. pol. sz.

¹⁶ Erre lásd pl. az 1943. jún. 29-i kerelőszentpáli esetet. Márton Áron: *Bérmálás*. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Marton József. /Márton Áron hagyatéka. 2./ Marosvásárhely, 2006, 193–194. o.

¹⁷ Erre lásd pl. a Márton Áron gépkocsi-engedélyével kapcsolatos diplomáciai pengeváltást. 1941–1942 folyamán Nicolae Colan és Márton Áron gépkocsihasználati engedélyének bevonását, kiadását, majd újbóli bevonását a másik fél intézkedésétől tették függővé. Az ügy összegzését lásd: A Külügyminisztérium átirata Kállay Miklós miniszterelnöknek. Budapest, 1942. júl. 15. MOL, K 28, 156. cs., 23.103/1942. M. E. sz.

¹⁸ Az iratok eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk. Az iratok szövegét a jelenlegi magyar helyesírási szabályok szerint javítottuk. A román tulajdon- és tisztségnevek írásmódját meghagytuk az iraton szereplő formában, a jelenlegi helyesírás szerinti alakjukat lábjegyzetben adtuk meg. A rövidítéseket feloldottuk, a rövidítés helyére szögletes zárójellel utaltunk. A 3. sz. irat esetében az akta bal hasábjára kézírással betoldott javításokat és kiegészítéseket kurzívval szedtük, a jobb hasáb gépelt szövegtervezetében lévő módosításokat áthúzással jelöltük.

¹⁹ A dokumentum alapján arra lehet következtetni, hogy a megbeszélésre Gyulafehérváron került sor.

²⁰ Márton Áron (1896–1980) katolikus egyházi főméltóság, 1938. szept. 14-től az erdélyi (gyulafehérvári) püspökség apostoli kormányzója, majd 1938. dec. 24-től haláláig, 1980. szept. 29-ig püspöke.

²¹ Papp József állami tisztviselő. (1873-ban született, halálozási dátumát nem sikerült kiderítenünk). Az 1920-as-1930-as évek fordulójától a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztályának osztályvezetője az 1940-es évek első feléig.

²² Balla Pál állami tisztviselő. (Születési és halálozási dátumát nem sikerült kiderítenünk). Az 1920-as és az 1930-as években külügyminisztériumi osztálytanácsos, majd miniszterelnökségi osztályfőnök. A Miniszterelnökség II. B. Ügyosztályának vezetője 1944-ig. Az ügyosztály a

külföldön élő magyarok nemzeti gondozására vonatkozó ügyekkel foglalkozott. Eredetileg a Külügyminisztériumhoz tartozott ez a feladatkör, majd az 1930-as évek végén átkerült a Miniszterelnökséghez.

²³ Teleki Pál (1879–1941) földrajzszakos, politikus, 1939. febr. 16 – 1941. ápr. 3. között miniszterelnök.

²⁴ Hóman Bálint (1885–1951) történész, politikus, 1939. febr. 16 – 1942. júl. 3. között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

²⁵ Iuliu Hossu (1885–1970) román görög katolikus egyházi főméltóság, 1917. márc. 3-tól haláláig, 1970. máj. 28-ig szamosújvár-kolozsvári görög katolikus püspök.

²⁶ Alexandru Rusu (1884–1963) román görög katolikus egyházi főméltóság, 1930. jún. 5-től 1963. máj. 9-ig, haláláig máramarosi görög katolikus püspök.

²⁷ Sic! Valeriu Traian Frențiu (1875–1952) román görög katolikus egyházi főméltóság, 1912. nov. 4-től lugosi görög katolikus püspök. A trianoni impériumváltás után egyházmegyéje központját Nagyváradra helyezték át, ezért titulaturája 1922. máj. 4-től nagyváradai görög katolikus püspök lett. A második bécsi döntés idején Dél-Erdélyben tartózkodott, ahonnan a magyar hatóságok nem engedték vissza a magyar fennhatóság alá kerülő észak-erdélyi területre. 1941–1947 között a gyulafehérvár-fogarasi görög katolikus érsekség apostoli kormányzója.

²⁸ Ioan Suci (1907–1953) görög katolikus egyházi főméltóság, 1940. júl. 20-tól 1947-ig nagyváradai görög katolikus segédpüspök.

²⁹ Ekkor Alexandru Nicolescu (1882–1941), román görög katolikus egyházi főméltóság, 1935. májustól haláláig, 1941. június 5-ig a balázsfalvi székhelyű gyulafehérvár-fogarasi görög katolikus érsekség érseke.

³⁰ Sic! Nyilván „kívánnak” helyett.

³¹ Sic! Itt nyilván a kolozsvári egyházközség vezetői pozíciójának betöltéséről van szó.

³² Sic!

³³ Géppel aláhúzva.

³⁴ Onisifor Ghibu (1883–1972) román pedagógus, történész, ortodox teológus. 1919–1945 között a kolozsvári egyetem pedagógia- és filozófiaprofesszora, az 1920-as években az Erdélyi Római Katolikus Státus vagyónát vizsgáló állami bizottság vezetője. Neve a Státus intézményrendszere elleni támadásai miatt vált ismertté.

³⁵ Minden bizonnyal a román származású Badilla Jánosról (1885–1945) van szó, aki 1926-tól Nagyszébenben katolikus plébános és főesperes.

³⁶ Ion Antonescu (1882–1946) román katonai és politikai vezető. 1940. szept. 4-től miniszterelnök, majd szept. 14-től államvezetői (*Conducător*) címmel az állami hatalom legfőbb birtokosa.

³⁷ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

³⁸ Géppel aláhúzva.

³⁹ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

⁴⁰ A megbeszélésre minden bizonnyal Budapesten került sor, bár nem kizárható az sem, hogy Ghyczy Jenő ekkor éppen Kolozsváron tartózkodott.

⁴¹ Ekkor Kállay Miklós (1887–1967) politikus, 1942. máj. 9 – 1944. márc. 22. között miniszterelnök, egyúttal 1943. júl. 24-ig külügyminiszter is.

⁴² Ghyczy Jenő (1893–1982) diplomata, 1941. szept. 21-től a külügyminiszter általános helyettese (külügyi államtitkár), a külügyi tárcát egy ideig névleg vezető Kállay Miklós miniszterelnök mellett a Külügyminisztérium tényleges vezetője, 1943. júl. 24 – 1944. márc. 22. között külügyminiszter.

⁴³ Szentmiklósy Andor (1893–1945) diplomata, 1941. szept. 19 – 1943. júl. 23. között a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője, 1943. júl. 24 – 1944. ápr. 3. között a külügyminiszter általános helyettese.

⁴⁴ Ujváry Dezső diplomata. (1902-ben született, halálzási dátumát nem sikerült megállapítanunk.) 1936. dec. 11 – 1943. ápr. 30. között a Külügyminisztérium Politikai Osztályának tisztviselője.

- ⁴⁵ Gyárfás Elemér (1884–1945) ügyvéd, erdélyi magyar politikus, 1933-tól az Erdélyi Római Katolikus Státus (Egyházmegyei Tanács) világi elnöke, az 1940. nov. 4-én újjáalakuló Romániai Magyar Népközösségnek, a dél-erdélyi magyarság politikai egységsszervezetének az elnöke.
- ⁴⁶ Az iratban történik arra utalás, hogy az értekezletet Budapesten tartották.
- ⁴⁷ Az irat aktatervezetének tisztázatlan változata maradt fenn. A szövegben több helyen láthatók kézírásos betoldások.
- ⁴⁸ Piros színű ceruzával a lap fejlécére írva.
- ⁴⁹ Szinyei-Merse Jenő (1888–1957) politikus, 1942. júl. 3 – 1944. márc. 22. között vallás- és közoktatásügyi miniszter.
- ⁵⁰ Pataky Tibor állami tisztviselő. (1889-ben született, halálozási dátumát nem sikerült megállapítanunk.) 1919–1944 között a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztályának vezetője, 1928-tól címzetes államtitkárként.
- ⁵¹ Moravek Endre (1902–1971) könyvtáros, filológus, 1943-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium VI/6. Ügyosztályának (Nemzetiségi Iskolaügyi Osztály) vezetője.
- ⁵² Személyére vonatkozó életrajzi adatot nem találtunk.
- ⁵³ Csopey Dénes diplomata. (1907-ben született, halálozási dátumát nem sikerült megállapítanunk.) 1940. okt. 16 – 1941. jún. 1. között a brassói magyar konzulátus vezetője, 1941. júl. 1 – 1944. márc. 24. között a külügyminiszter titkárságának vezetője.
- ⁵⁴ Nagy Ferenc (1890–1953) református egyházi vezető, 1940–1944 között a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész püspökhelyettese.
- ⁵⁵ A két utolsó név ceruzával bekeretezve és nyíllal a fejléc felé jelölve.
- ⁵⁶ Az akta bal oldalán ismét bejegyezve: „1. sz. melléklet”.
- ⁵⁷ A szó kiolvasása bizonytalan.
- ⁵⁸ Argay György evangélikus főpásztor. (1974-ben halt meg, születési dátumára nem találtunk adatot). Temesvári esperes, majd püspökhelyettes, 1941. ápr. 27-től erdélyi evangélikus püspök. Püspöki kinevezését a román kormány nem hagyta jóvá.
- ⁵⁹ Írógéppel szaggatottan aláhúzva.
- ⁶⁰ Tollal aláhúzva.
- ⁶¹ Írógéppel szaggatottan aláhúzva.
- ⁶² A szövegrész a szavak fölé írt számozással átrendezve.
- ⁶³ A szó kiolvasása bizonytalan.
- ⁶⁴ A szó kiolvasása bizonytalan.
- ⁶⁵ Sic!
- ⁶⁶ Az akta bal oldalán géppel bejegyezve: „2. sz. melléklet.” Nem találtuk meg.
- ⁶⁷ Az akta bal oldalán géppel bejegyezve: „3. sz. melléklet.” Nem találtuk meg.
- ⁶⁸ Haller István (1896–1971) közgazdász, erdélyi magyar politikus. 1928–1944 között a nagyenyedi „Hangya” Szövetkezetek Szövetségének elnöke, 1940–1944 között a Romániai Magyar Népközösség elnökségének tagja.
- ⁶⁹ Gál Miklós ügyvéd, unitárius egyházi tisztviselő. (Születési és halálozási dátumát nem tudtuk megállapítani.) 1938–1951 között unitárius főgondnok, 1941. szept. 11-től a kolozsvári Unitárius Egyházi Tanács döntése értelmében a Dél-Erdélyben maradt unitárius hívek egyházi vezetője.
- ⁷⁰ Olosz Lajos (1891–1977) költő, református egyházi vezető. 1917–1948 között Köröskisjenőn ügyvéd, 1943–1944-ben a temesvári *Déli Hírlap* főszerkesztője és az aradi *Havi Szemle* szerkesztője. 1940–1944-ben a Királyhágó-melléki Református Egyházkerület dél-erdélyi egyházkerületi részének főgondnoka.
- ⁷¹ Olvashatatlan kézírásos javítás.
- ⁷² Sic!
- ⁷³ Sic! Emil Hațieganu (1878–1959) román politikus, 1940–1944 között az észak-erdélyi románság politikai vezetője.
- ⁷⁴ Az akta bal oldalán géppel bejegyezve: „4. sz. melléklet.” Nem találtuk meg.